

Striden om en fri marknad – när förlossningshem och barnpensionat försvann

Det här kapitlet handlar om varför kommersiell mödra- och spädbarnsvård samt privata barnpensionat så småningom upphörde att existera till den grad att de numera är okända för dagens människor. Som vi ska se berodde det på förändrade uppfattningar om barn och familj, vilka vi ringade in i förra kapitlet, men också på tilltagande reglering genom lagstiftning och regelverk samt sociala reformer som reducerade efterfrågan på de kommersiella aktörernas tjänster.

I tidigare forskning har övergången från vård i enskild till offentlig regi beskrivits som relativt sömlös och utan några större konflikter, även om vissa utövare oroade sig för likriktning liksom mindre av personlig frihet och arbetsglädje.¹ Filantropiska sällskap som fick allt svårare att rekrytera medlemmar och donatorer kunde välkomna att verksamheten övergick i kommunal regi. Ökade kommunala, och allt eftersom statliga, ekonomiska bidrag gav legitimitet åt ökad offentlig insyn och kontroll. Övergång från enskild till offentlig regi kunde också underlättas av personliga kontakter. Många filantroper liksom kommunernas förtroendevalda och an-

ställda ingick i gemensamma nätverk. En och samma person kunde ibland företräda både en filantropisk förening och en kommun.²

Men för dem som bedrev barnavård kommersiellt innebar regleringen av den fria barnavårdsmarknaden stora förändringar. Det ledde till konflikter när staten ville få mer insyn och de kommersiella aktörerna ville värna sina livsverk. Vi kommer bekanta oss med deras kamp mot de »socialexperter« som inspekterade, kontrollerade och kritiserade de kommersiella aktörernas verksamheter. Att den sociala ingenjörskonsten hamnade i strid med kommersiella aktörer och entreprenörer inom barnavården har hittills inte fått någon större uppmärksamhet i svensk forskning.³

EN REN INKOMSTKÄLLA

I början av 1990-talet, då privata utförare inom social barnavård och barnomsorg uppfattades som något nytt och en växande företeelse, berättade Göta Rosén och Brita Hasselrot för journalisten Ylva Mårtens att det var ett gammalt och inte särskilt välfungerande koncept. De hade inspekterat barnhem och barnpensionat som drevs kommersiellt under 1930- och 1940-talen och verkat för att sådana verksamheter skulle regleras och avskaffas. Nu, på 1990-talet, tycktes lärdomarna som de gjort ett halvsekel tidigare vara bortglömda. Rosén och Hasselrot menade att det inte skulle gå att tjäna pengar på vård utan att ta överpriser från föräldrarna och snåla på vad som erbjöds barnen:

Ylva: Men, men ... berätta lite ... Varför hade man barnpensionat, överhuvudtaget?

Göta: Inkomstkälla. Det var, det var en ren inkomstkälla. Vi är snart där igen, vänta lugn. Lugn det kommer. Det kommer. Den här privatiseringen tar ... den är ... Jag kan ju förstå dem men de måste ju ha någon utbildning att

sköta grupp barn. De måste ju veta vad det är att ha barn. Och här kom vem som helst och öppnade, startade så här sak. Och det dröjde ju inte länge förrän det brast. Det gick, det går ju ganska fort i ett sånt där kollektiv som inte sköts.

Ylva: Men vad var det för typ av människor som...? De jag hittat i arkiv och så där verkar vara ogifta fröknar eller ja ...

Göta: Ja det är klart att de var ogifta fröknar. För de hade inte ... Eller också fränskilda. Som sökte sig en sån här uppgift för att försörja sig alltså. Och det var ju inte så lätt att försörja sig. De visste ju knappast vad de skulle ta betalt från början. De hade ju ingen kalkyl över hur det här ska skötas. Ekonomiskt. För att kunna försörja sig på det. Det var ju också en stor fråga.

Ylva: Men var det lönsamt tror du?

Göta: Ja det berodde på vad de hann ta ut ifrån föräldrarna.

Brita: Hur mycket de gav barnen.

Göta: Och det också naturligtvis. Hur de kunde snåla för att få ihop lite till allt det.

[...]

Göta: Jag tror inte att man ska ha, vad ska jag säga, att tjäna pengar på på vård ... det går inte. Det GÅR inte att tjäna pengar på vård!

Ylva: Tycker du också så?

Brita: Jaa, absolut! Absolut!

Ylva: Ni är kritiska mot den privatiseringen?

Göta: Jaaa, tycker ... väldigt kritisk mot privatisering!

Brita: Ja, när man en gång i tiden har upplevt så mycket privata institutioner som vi gjorde på 30- och 40-talen, så är det ju klart.⁴

Göta Rosén och Brita Hasselrot var två av de statliga ämbetsmän och politiker (Göta var socialdemokratisk riksdagsledamot 1940–1942) som likt flera andra (Gustav Möller, Alva Myrdal, G.H. von Koch, Disa Västberg, Axel Höjer och Hagbard Isberg) utformade den svenska välfärdsstatens barnavård från 1920-talet och framåt,

vilket samtidigt bidrog till reglering av den kommersiella barnvården. Dessa politiker och ämbetsmän, som ibland har kallats sociala ingenjörer, ville – med historikern Yvonne Hirdmans ord – lägga livet till rätta för medborgarna genom att reducera fattigdom, ojämlikhet, trångboddhet, sjukdom och det som kallades för antisociala beteenden.⁵ Att lägga livet till rätta innebar å ena sidan ökade ekonomiska och sociala rättigheter för flertalet, å andra sidan minskat handlingsutrymme och mindre integritet för vissa medborgare.⁶ Det senare gällde inte bara de mest marginaliserade grupperna i samhället. Som vi ska se i detta kapitel menade även privata aktörer inom den kommersiella barnvården att deras integritet och rättigheter som företagare inskränktes.

BARNAVÅRDSMARKNADENS REGLERING UNDER 1920- OCH 1930-TALEN

På 1920-talet hände mycket inom barnvården, men statens och kommunernas roll hade bara precis börjat mejslas ut i och med att 1924 års lag om samhällets barnavård trädde i kraft 1926. Enligt denna lag skulle det finnas en barnavårdsnämnd i varje kommun, och det var nämndens ansvar att se till att barnen som vistades inom kommungränsen fick god vård och fostran. Det innebar ett förtydligat ansvar för kommunerna att bedriva tillsyn av vård i fosterhem och på barnhem. Men det var ännu ingen självklarhet att det var kommunen som placerade barn i dessa hem eller att kommunen var den aktör som anlitade fosterhem eller drev barnhem. Mycket av barnvården skedde fortfarande på privata initiativ som att föräldrarna själva placerade sina barn i fosterhem, på barnhem eller på institutioner som barnpensionat. Och mycket av barnvården utfördes privat, antingen av filantropiska stiftelser och föreningar eller av kommersiella aktörer. Vad som var den bästa vägen framåt var en öppen fråga.

Ganska snart efter att 1924 års barnavårdsdag hade trätt i kraft restes krav på att barnavården skulle regleras – särskilt sådan vård som bedrevs av kommersiella aktörer. Barnavårdsdagen hindrade inte att vem som helst – en stiftelse, förening eller enskild person – kunde öppna ett privat barnhem, konvalescenthem eller barnpensionat. Det fanns heller inga bestämmelser som hindrade någon från att öppna ett förlossningshem. Endast 1919 års barnmorske-reglemente reglerade logi och vård som barnmorskor tillhandahöll åt barnaföderskor i privata förlossningshem, men för andra personer som öppnade förlossningshem fanns inga bestämmelser.⁷

Frågan om koncession, det vill säga förhandstillstånd, för att få bedriva barnavårdande verksamheter hade diskuterats och föreslagits flera gånger under 1900-talets första decennier, bland annat av den kommitté som gjorde förarbetet till 1902 års lag om fosterbarns vård samt av Fattigvårdsdagstiftningskommittén som gjorde förarbetet till 1924 års barnavårdsdag.⁸ Koncession motiverades av att det skulle ge de lokala myndigheterna bättre kännedom om vilka aktörer som bedrev barnavård inom kommunen, och förhindra att personer med otillräcklig kompetens eller bristande materiella förutsättningar tog emot barn, eller alltför många barn, i sin vård. Men varje gång hade krav på koncession avfärdats med argument som att sådana tillstånd skulle begränsa eller »kväva donationslusten« och hindra den enskilda offerviljan som barnavården var beroende av.⁹

En följd av barnavårdsdagen var att Statens fattigvårdsinspektör G.H. von Koch även fick i uppdrag att övervaka barnavården. År 1929 initierade han en undersökning av förhållandena vid privata förlossnings- och spädbarnshem – den undersökning som bland andra Hagbard Isberg utförde som »social expert« och Axel Höjer som »medicinsk expert«. År 1931 kunde denna undersökning visa att av 117 inspekterade institutioner (som bland annat utgjordes av 40 förlossningshem, 62 spädbarnshem och 7 kombinerade förloss-

nings- och spädbarnshem) hade 46 ur social synpunkt utövat så skadlig verksamhet att de borde upphöra, och ännu fler hade fått anmärkningar som behövde åtgärdas.

Den medicinsk-hygieniska delen av undersökningen, som omfattade fler institutioner, visade att av 83 inspekterade spädbarnshem hade 34 fått anmärkningar samt att av 84 inspekterade förlossningshem hade 21 fått anmärkningar.¹⁰ Anmärkningarna rörde sådant som brist på utbildad personal, stor personalomsättning och begränsat personalantal samt att hemmen ofta flyttade från en plats till en annan, vilket försvårade barnavårdsnämndernas kännedom om dem. »Barnhem växte plötsligt upp här och var, lades lika plötsligt ned eller förflyttades utan att någon anmälan till dylik myndighet behövde göras«, stod det i den proposition som föreslog ändringar av barnavårdslagen.¹¹ Undersökningen pekade även på att de ekonomiska förutsättningarna för de kommersiella aktörerna var bristfälliga, vilket i sin tur drabbade barnen. Statens inspektor för fattigvård och barnavård konstaterade att:

Barnet är ett alltför dyrbart och ömtåligt material för att anförtros åt dem, som i bästa fall välmenande men utan särskilda kunskaper och erfarenheter öppna barnhem i ändamål att därav erhålla sitt levebröd.¹²

Lösningen var koncession, och att den som ville bedriva barnhemsverksamhet skulle söka tillstånd hos länsstyrelsen i det län där institutionen skulle verka innan några barn togs emot. Alla barnavårdande institutioner ingick dock inte. Bestämmelserna gällde inte hem som var att betrakta som sommarhem eller feriekoloni,¹³ vilket innebar att barnpensionaten fick en oklar ställning i barnavårdslagen.¹⁴ Den ändring av 1924 års lag om samhällets barnavård, där dessa bestämmelser infördes, började gälla den 1 juli 1931.¹⁵

Samma år infördes även tillståndsplikt eller koncession för den

som ville bedriva privat förlossningshem i en stadga som reglerade uppförandet av enskilda sjukhem och förlossningshem. Tillstånd skulle utfärdas av Medicinalstyrelsen efter prövning av huruvida föreståndaren för hemmet kunde bevisas vara lämplig, om lokaler-
nas storlek, inredning och skydd mot eldfara var erforderliga och kompatibla med antalet vårdplatser samt vilken vårdpersonal som fordrades för att bedriva verksamheten. Om sökanden var ett bolag, en förening eller stiftelse skulle även exemplar av bolagsordning eller stadgar lämnas in.¹⁶ Också denna reglering hade bakgrund i den undersökning av privata förlossnings- och spädbarnshem som Isberg med flera hade genomfört. I propositionen där förslaget till den nya stadgan motiverades refererade man till undersökningen och särskilt till dess kritik mot kommersialiseringen av vården:

Sålunda framgår det, att föreståndarinnorna vid hemmen, däribland även barnmorskor, ofta i vinningssyfte hänsynslöst utnyttjat det nödläge, varuti mödrarna befunnit sig. Den oftast förekommande anledningen till anmärkning synes härvid ha varit, att mödrarna, ofta fattiga och ensamstående, avkrävts oskäligen avgifter för inackordering, förlossning, läkarhjälp o.s.v. samt att de dessutom påförts en hel del extra tillägg, som avsevärt ökat kostnaderna för vistelsen å hemmet. Då något annat intresse än det rent afärsmässiga ej förefunnits, hade barnen hänsynslöst skilts från mödrarna, ofta omedelbart efter födseln och sända till fosterhem, som mödrarna ej sett och som i många fall visat sig vara synnerligen undermåliga. Även vid en sådan förkastlig utackordering hade föreståndarinnan skaffat sig en extra inkomst såsom provision av såväl modern som fosterföräldrarna. En annan metod, som med ekonomisk vinst ofta utnyttjats, hade varit att söka erhålla adoptivföräldrar till barnen. Ehuru gällande lag förbjuder adoption mot vederlag till fosterföräldrarna, giver utredningen vid handen, att i många fall vederlag givits.¹⁷

I skiftet mellan 1920- och 1930-tal gick alltså utvecklingen mot att reglera barnavårdsmarknaden genom att införa krav på förhandstillstånd och öka kontrollen av de kommersiella aktörerna. Det gällde i synnerhet kommersiella aktörer som profiterade på fattiga och ensamstående kvinnor och deras barn. Barnpensionaten, som riktade sig till andra målgrupper, väckte ännu inget intresse hos statsmakterna.

I den politiska debatt som uppstod senare under 1930-talet var dock inte de kommersiella aktörerna primärt i fokus, utan hur man skulle komma till rätta med befolkningsfrågan – alltså det faktum att det föddes för få barn i Sverige. År 1934 publicerade makarna Gunnar och Alva Myrdal – båda Socialdemokrater – sin berömda bok *Kris i befolkningsfrågan*. Där tog de fasta på den oro för minskad nativitet och åldrande befolkning som såväl konservativa som nationalistiska krafter uppmärksammat tidigare. Men till skillnad från konservativa politiker såg inte makarna Myrdal att en framkomlig väg för att öka nativiteten låg i att begränsa människors tillgång till sexualupplysning, preventivmedel och abort eller i att öka incitamenten för giftermål. De pekade i stället på behovet av socialpolitiska reformer till förmån för barn och deras föräldrar. Kort sagt ville de åstadkomma en barnavårdande socialpolitik som gjorde att föräldrar, särskilt mödrar, inte längre själva skulle bära den ekonomiska bördan av att föda och uppfostra barn som var en så viktig samhällelig resurs för landets framtid.¹⁸

Debatten som följde på makarna Myrdals bok ledde till att den socialdemokratiska socialministern Gustav Möller tillsatte en statlig utredning: 1935 års befolkningskommission. Den fick i uppdrag att lämna förslag som kunde främja en tidig äktenskapsbildning, ökad nativitet samt sänka enskilda medborgares kostnader för barn. Kommissionens direktiv präglades av att det var en parlamentarisk utredning där olika partiers hjärtefrågor i befolkningsfrågan skulle bli belysta. Några av Befolkningskommissionens förslag som

realiserades var principen om fri förlossningsvård, förebyggande mödra- och barnavård samt moderskapspenning. Riksdagen biföll dessa förslag 1937.¹⁹

Från och med 1938 bekostade staten sålunda alla förlossningar som skedde på lasarett, BB, förlossningshem samt förlossningsrum hos barnmorska som ingick i landstingens (eller stad som inte var inordnad i något landsting) plan för förlossningsvården. För privata förlossningshem innebar det visserligen att dessa i teorin kunde erhålla statsbidrag, men de behövde samtidigt underordna sig landstingens och Medicinalstyrelsens bestämmelser och kontroll.²⁰ Ingick ett enskilt förlossningshem inte i landstingets plan kunde det inte erbjuda gratis förlossning till gravida kvinnor, vilket i sin tur kan ha signalerat att förlossningshemmet inte levde upp till statens kvalitets- och kompetenskrav. Den fria marknad där kommersiella aktörer kunnat sälja sina tjänster till gravida kvinnor som behövde vård och diskretion sattes därmed ur spel, trots att privata förlossningshem på intet sätt förbjöds.

Befolkningskommissionens mål var att det allmänna skulle öka tillgängligheten till anstaltsförlossning. Trångboddhet, låg boendestandard och brist på tjänarinnor gjorde det obekvämt och svårt att få till de rätta hygieniska förutsättningarna för antiseptisk vård och förlossning i många barnaföderskors hem. Detta ansågs inverka negativt på nativiteten, men exakt hur preciserades inte.²¹ Det fanns en ambivalent inställning till vilken roll de privata och kommersiella förlossningshemmen – som faktiskt erbjöd anstaltsförlossning – skulle ha i denna utveckling. Sjukvårdskommittén, som var de som berett förslaget som Befolkningskommissionen sedan lade fram med vissa modifikationer, noterade att många enskilda – alltså kommersiella – förlossningshem hade fått anmärkningar mot sitt »starkt framträdande förvärvssyfte« och mot att de kunde sakna isoleringsrum liksom att de hygieniska förhållandena »lämnat en del övrigt att önska«.²²

Samtidigt påtalades emellertid att de enskilda förlossningshemmen »onekligen varit av stor betydelse för den slutna barnbördsvårdens utveckling«, det vill säga för anstaltsförlossningarnas utveckling. Här fanns argumentet att staten behövde värna »den enskilda offerviljan och det privata initiativet«, som tidigare under flera decennier motiverat att inte införa koncession.²³ Genom att statsbidragen enbart skulle betalas ut till förlossningshem som ingick i landstingens plan för förlossningsvården lyckades man parera två till synes oförenliga synpunkter: att kommersiella förlossningshem ofta hade en låg standard till följd av sina vinstintressen och att deras verksamheter behövde tillvaratas eftersom de var av stor betydelse för övergången från hem- till anstaltsförlossningar.

I remissyttrandet från Statens inspektör för fattigvård och barnavård lyftes emellertid farhågan att möjligheten till fri förlossningsvård på anstalt kunde skapa en ny marknad. Efterfrågan på inackordering en god tid före förlossningen för de kvinnor som ville vara obemärkta skulle kvarstå. Nu kunde de resa i väg och föda barn på en annan orts kommunala förlossningshem eller lasarett, men de behövde någonstans att bo innan det var dags för förlossning. Man menade att det fanns en risk att »asociala inackorderingshem på så sätt komma att uppstå, kringströdda i vårt land.«²⁴ Ännu en gång varnade Statens inspektör för fattigvård och barnavård för den kommersialisering som uppstod i kölvattnet av det utomäktenskapliga stigma.

Statens inspektör för fattigvård och barnavård varnade även för att låta barnavårdsnämnder och distriktsbarnmorskor sköta tillsynen över inackorderingshemmen. På grund av sin »lokala bundenhet« ansågs de inte kunna verka självständigt, det hade den sociala inspektionen visat. Denna kritik ska ses i ljuset av att de statliga anslagen till de sociala experterna – Isberg med flera – hade skurits ned kraftigt och att någon central eller nationell inspektion inte kunde fortsätta att verka.²⁵ Det skedde samtidigt som Isberg

figurerade i en rättsprocess där Hvita Korsets föreståndarinna Julia Stéen hade stämt honom för ärekränkning. Om det var skälet till att Statens inspektör för fattigvård och barnavård inte fick förnyade anslag till de sociala experterna, eller om det berodde på den ekonomiska åtstramningspolitik som började föras i slutet av 1930-talet, har vi inte kunnat avgöra. Vi kan däremot konstatera att den undersökning av privata förlossnings- och spädbarnshem som Statens inspektör för fattigvård och barnavård hade satt igång 1929 inverkade på den lagstiftning och de sociala reformer som kom till på 1930-talet. Hur inspektionerna som undersökningen byggde på upplevdes av de kommersiella aktörerna ska diskuteras härnäst.

JULIA STÉENS STRID FÖR DEN PRIVATA BARNAVÅRDEN

Den 2 december 1936 stämde barnmorskan Julia Stéen, föreståndare för Hvita Korset, kyrkoherde Hagbard Isberg för ärekränkning. Det var början på en ett och ett halvt år lång rättsprocess mellan en av den kommersiella barnavårdens mest framgångsrika aktörer och den sociala inspektör som anlitats av Statens fattigvårds- och barnavårdsinspektion. I sin stämningsansökan skrev Julia Stéen:

Här reser denne man omkring med hjälp av statsmedel och utnyttjar dyra dagtraktamenten som tjänsteman. Han har ej någon instruktion av vederbörande myndighet. Det oaktat verkställer han inspektioner, skriver vidlyftiga, tendentiösa rapporter späckade med ovederhäftiga uppgifter, som sedan den träffade anstaltens ledning och vederbörande myndighet måste tillrättalägga och bemöta. [...]

Jag har aldrig varit och är ej heller motståndare till kontroll och inspektion betr. min verksamhet. Tvärtom. Men jag fordrar efter alla ohemula angrepp en inspektion, som opartiskt och lojalt håller sig inom lagens gränser. Ämbetsmän i tjänsteärende måste anses hava dubbel anledning att iakttaga gällande lag och vanlig takt.²⁶

Stéen menade alltså att Isberg varken hade kompetens eller rätt att utföra inspektioner och att han därtill kom med falska anklagelser i syfte att skada hennes anseende och verksamhet. Hennes stämningsansökan inkom efter en nära decennielång räcka av olika statliga inspektioner av Hvita Korset vars slutsatser Stéen flera gånger bestridit.

Vid den första inspektionen medverkade inte ens Isberg själv, utan det var läkarna Axel Höjer och Gotthilf Stéenhoff som besökte anstalten i januari 1927. Då hade de bland annat förundrat konstaterat att makarna Stéen skapat ett företag där alltifrån diskreta förlossningar, spädbarnshem, barnkonvalescentvård till sköterskeutbildning erbjöds. Makarna Stéen hade fått intrycket att besöket gjordes i syftet att inleda ett samarbete kring barnsköterskeutbildning mellan Hvita Korset och Svenska fattigvårds- och barnavårdsförbundet där Höjer och Stéenhoff hade centrala positioner – liksom Statens inspektör för fattigvård och barnavård, G.H. von Koch.²⁷ Men besöket lämnade en besk eftersmak hos makarna Stéen. Några dagar efteråt skrev Gustaf Stéen till Axel Höjer och frågade vad som hade varit det egentliga syftet med besöket. Han frågade retoriskt om det bara varit meningen att hitta fel så att man kunde få med sig Medicinalstyrelsen på att ge »monopol-företräde« till en barnsköterskekurs given av Allmänna Barnhuset. Och han fortsatte:

Behöver det egoistiska konkurrentintresset nödvändigtvis vara så stort att alla andra utbildningsskolor inom barnavårdsområdet, och då först och främst Hvita Korset, skall nedtrampas. Varför? Hvita Korset är ju ännu en fullkomligt privat anstalt, som hitintills kunnat hålla sig flytande på egen bärkraft – utan understöd från vare sig stat eller kommun.²⁸

Gustaf Stéen argumenterade för att privata utbildningsanstalter, som inte drevs med några offentliga medel, inte skulle konkurreras ut av statsfinansierade satsningar.

Isberg gjorde sitt första besök på Hvita Korset tillsammans med Höjer i juli 1928. Besöket resulterade i en rapport där bland annat vanan att linda spädbarnens underben beskrevs som vanvård, och det faktum att Gustaf Stéen var barnavårdsman för de barn på anstalten som var födda utom äktenskapet kritiserades. Ett par år senare, efter att en kvinna som förlöst på Hvita Korset avlidit på lasarett, gjordes en anmälan till Medicinalstyrelsen av en privatperson. Det föranledde myndighetens generaldirektör och två läkare att besöka Hvita Korset i juli 1930. De tre besökarna konstaterade att förlossningshemmet var snyggt och rent, men en kikhostepidemi hade härjat under året vilken smittat friska barn på barnhemmet eftersom isoleringsrum saknades. De konstaterade vidare att barnsköterskeutbildningen var undermålig. Besöket fick Medicinalstyrelsen att överväga om det inte skulle krävas licens för att bedriva barnsköterskeutbildning, vilket alltså fram till dess varit en helt oreglerad verksamhet.²⁹

Medicinalstyrelsens rapport ledde till att paret Stéen JO-anmälde Medicinalstyrelsen 1930, varvid de bestred all kritik som dess representanter hade riktat mot anstalten. De menade bland annat att endast förlossningsavdelningen stod under Medicinalstyrelsens tillsyn, och att myndigheten inte hade inspektionsrätt vare sig över barnhemmet eller barnsköterskeutbildningen.³⁰ Vidare framhöll Julia Stéen att hon gjort stora insatser för utbildning i barnavård, vilket statsmakterna under årtionden hade försummat:

Innan nödvändigheten av praktiskt skolade barnsköterskor överhuvudtaget framstod som ett oavvisligt behov grundlade undertecknad fru Julia Stéen, 1906 den anstalt, som numera under årtionden försett Skandinavien och

även många utomskandinaviska länder med de så populära vitakorssystrarna. [...]

Jag har efter bästa förmåga nydanat och brutit mark på detta socialt viktiga, men av statsmakterna försummade område. Uppbyggandet har naturligtvis, som så mycket annat här i landet, mötts av den sura kritik, som bottnar i oförmåga att själv åstadkomma något positivt och för det praktiska livet dugligt, och vilken kritik alltid finner sig nöjd, när den lyckats åstadkomma en lagstiftning, som ofta blir en död bokstav, och som vanligen resulterar i en pyramid av tjänstemän, vars löner så småningom växa de skattebetalande över huvudet. [...]

Det finns många professorer, som äro dåliga pedagoger, men det finns många i det praktiska livets tjänst skolade personer, som utan akademisk utbildning förmå meddela en fruktbringande undervisning, och just här beror det hjärta, handlag och intresse för uppgiften mer än på högre akademiska meriter.³¹

Här skymtar en aversion som Julia Stéen hyste mot byråkrati och akademisk expertis. Det var ett återkommande tema i hennes argumentation att statens tjänstemän och byråkrater bara kostade skattebetalarna pengar, medan hon som hade »hjärta, handlag och intresse för uppgiften« åstadkom mer nytta för samhället. Det var djärva påståenden som syftade till att ifrågasätta den vetenskapliga expertis som fått allt större inflytande i statsapparaten under 1920-talet – och som särskilt kom att excellera i de stora statliga utredningarna på 1930- och 1940-talen.³²

Julia Stéen ifrågasatte även om det varit lagstiftarens intention med 1924 års lag om samhällets barnavård »... att därmed tillskapa organ, som skulle medverka till ett utplånande av den privata verksamheten på barnavårdens område«.³³ I mars 1931 rapporterade dagspressen att Justitieombudsmannen slutbehandlat ärendet, och lämnat makarna Stéens anmälan utan vidare åtgärd.³⁴ Några

månader därefter trädde den nya stadgan för enskilda sjukhem och förlossningshem i kraft.

Därpå följde ett par år av stiltje vad gäller inspektioner, men Julia Stéen och hennes verksamhet drabbades av att Gustaf, som också agerat syssloman och föreståndare, avled 1933. I augusti 1934 besökte Isberg återigen Hvita Korset. Denna gång riktade han ännu fler anmärkningar mot anstalten, bland annat mot att journalföringen över de inackorderade kvinnorna gjordes på ett felaktigt sätt, mot bruket att använda anonyma annonser – och framför allt mot att förlossningshemmet var så intimt förbundet med barnhemmet, vilket stimulerade separationer mellan mödrar och barn: »Förlossningshemmet behöver spädbarnshemmet och spädbarnshemmet behöver förlossningshemmet. Hela systemet bygger därmed faktiskt på tanken: mor och barn må skiljas åt.«³⁵

Besöket resulterade i en rapport där Isberg yrkade på stängning av Hvita Korset. Under 1935 pågick en intensiv skriftväxling mellan Medicinalstyrelsen, Julia Stéen och flera lokala och regionala myndigheter. Medicinalstyrelsen konstaterade i maj 1935 att de inte yrkade på stängning av Hvita Korset men påpekade för Julia Stéen vissa av de erinringar som Isberg hade gjort. Samtidigt blev frågan om lämpligheten i att bedriva ett kombinerat förlossnings- och spädbarnshem diskuterad på departementsnivå, just med anledning av Hvita Korset.³⁶

För att försäkra anstaltens fortlevnad i händelse av hennes bortgång såg den 62-åriga Julia Stéen till att Hvita Korset blev ett aktiebolag, och bolaget ansökte om tillstånd hos Medicinalstyrelsen att ta över driften i mars 1936. Myndigheterna fann inget giltigt skäl till att avslå ansökan, men Isberg erinrade återigen om att i grunden hade inget ändrats på Hvita Korset; problem med isoleringsrum och annat kvarstod. Detta måste ha varit droppen som fick bägaren att rinna över för Julia Stéen. Några månader efter yttrandet lämnade hon in sin stämningsansökan mot Isberg.

Trots att stämningsansökan fokuserade på Isberg, så var målet för Stéen politiskt snarare än upprättelse för en personlig vendetta. Hon ville visa att staten – företrädd av Isberg – hade agerat felaktigt samt att de reformer som Befolkningsskommissionen var på väg att driva igenom skulle innebära en katastrof för de privata förlossningshemmen som länge varit en tillflykt för ogifta blivande mödrar. Förslagen om fri förlossningsvård och moderskapspenning, som låg på riksdagens bord 1937, skulle enligt Stéen »ge dödsstöten åt all den enskilda anstaltsvård i Sverige, som arbetar utan statsunderstöd«. ³⁷ I rättegångshandlingarna påtalade hon att

... ingen enda representant för landets barnmorskor och ca 100 enskilda förlossningshem tillfrågats och fått tillfälle att yttra sin mening om ett lagförslag, som dock direkt berör den verksamhet, som tidigare till mycket stor del av dem bestritts. Nu är det meningen att alla dessa enskilda förlossningshem så småningom skola ekonomiskt strypas. ³⁸

Stéen menade alltså att ingen representant för de aktörer som drev privata förlossningshem hade ombetts att yttra sig om Befolkningsskommissionens förslag, trots de ekonomiska konsekvenser förslaget skulle få för dem. Hon kallade sin egen verksamhet »en nagel i ögat på dessa socialiseringssträvanden« ³⁹, och markerade därmed att inspektionerna av Hvita Korset hade varit politiskt motiverade.

DE PRIVATA FÖRLOSSNINGSHEMMEN STÄNGS

Julia Stéen var inte den enda som drabbades av hot om stängning efter Isbergs inspektioner. Hon fick stöd av andra privata aktörer, bland annat av Carl Brynielsson som tillsammans med sin syster drev ett förlossningshem på Öland för obemärkta kvinnor. I ett brev till Julia Stéen skrev han att han »beundrar Eder storartade energi att försöka få fast Isberg, det är i sanning ej en dag förtidigt

Bild 60. Skövde förlossningshem. Utan årtal. Fotograf okänd. I privat ägo.

(sic!), han har med orätt och fräckhet fördärvat alldeles tillräckligt». Brynielsson hade liknande erfarenheter som Stéen, att Isberg »kom och visade ej ens någon fullmakt att han hade rätt att tränga in i mitt hus eller taga del av förda anteckningar«. ⁴⁰

Även Helena Carlehed och hennes man Gustav Carlehed bestred de anmärkningar som Isberg gjorde mot deras förlossningshem i Skövde. Hon examinerades som barnmorska 1919 och hade verkat på flera adresser i Skövde. Maken Gustav, som var byggnadsmästare, lät 1931 uppföra ett hus mitt emot läroverket i staden, som redan från början utformades för att rymma just ett förlossningshem.

I arbetet med den här boken fick vi kontakt med Helena Carleheds dotter, Maj-Brith Nilsson, född 1926. Eftersom familjen under Maj-Briths barndom bodde på husets första våning kunde hon beskriva byggnaden för oss. Förlossningshemmet fanns på andra våningen och dit kom man genom en trappa i entrén; det gick också en privattrappa direkt från familjens bostad. Däruppe fanns en

Bild 61. Helena Carlehed med okänt barn. Utan årtal.
Foto: Svenssons Skövde. I privat ägo.

hall, två stora rum med tre sängar i varje samt två rum för de kvinnor som ville bo enskilt. Det fanns även ett dagrum där mammorna kunde umgås, och Maj-Brith minns att dörren dit var av frostat glas mot stora hallen så att det skulle komma in ljus. Ett särskilt förlossningsrum fanns också, och i anslutning till det ett helkaklat badrum med badkar och en toalett samt sköterskans rum. Maj-Brith påpekade att hennes pappa särskilt hade tänkt på att skapa en ljudsluss till förlossningsrummet eftersom det »under förlossningar kan bli lite oljud«.

Hon minns bebisarna som föddes på hemmet: »Jag smög och tittade på dem. Mammorna behövde inte ha dem hos sig hela tiden. Mamma la in dem i förlossningsrummet när det var ledigt om mammorna skulle vila från sina barn.« I källaren fanns ett stort tvättrum som bland annat innehöll ett stort kar där tvätten lades i blöt, innan den kokades i ett kärl som också det stod i källaren. Där fanns även ett stort torkrum med linor och en varmluftsfläkt eller rör som blåste tvätten torr. Det blev mycket tvätt och på sommaren hängdes tvätten ute på gården. Huset hade en tredje våning där Maj-Brith minns att hennes äldre syskon bodde innan de flyttade hemifrån.⁴¹

Isberg besökte förlossningshemmet för en inspektion i januari 1932. Han anmärkte då på att Carlehed vare sig anmält flytten till den nya adressen till hälsovårdsnämnden eller hade något tillstånd för att bedriva enskilt förlossningshem enligt den stadga som hade trätt i kraft ett halvår tidigare. Vidare menade Isberg att personalen var otillräcklig för att ta hand om 12 patienter, vilket Carlehed uppgivit att hon hade plats för. Personalen utgjordes av en barn- och sjuksköterska, en kokerska samt en husa som själv var gravid och inackorderades »fritt« mot att hon hjälpte till. År 1931 hade 31 utomäktenskapliga barn fötts på förlossningshemmet, och när Isberg följde upp deras öden kunde han konstatera att många av dem skildes från sina mödrar omedelbart eller några dagar efter

förlossningen för att skickas till fosterhem som anskaffats av föreståndarinnan mot betalning. Många barn hade inte ammats, vilket Isberg såg allvarligt på. En mor som han hade varit i kontakt med skulle dessutom ha sagt att Carlehed avrätt henne från att amma, men själv hävdade Carlehed att alla som kunde ammade sina barn en månad.

Isberg beskyllde vidare Helena Carlehed för att ha skenskriverit två kvinnor i församlingar där de inte bodde och att hon vid inspektionstillfället inte varit transparent med att hon höll på att starta upp ett spädbarnshem på husets tredje våning. Isberg hade i slutet av sitt besök fått komma upp dit och då anträffat tre spädbarn i ett rum som han bedömde som »synnerligen sol- och ljusfattigt«. Carlehed hade inte anmält barnen som fosterbarn till barnavårdsnämnden och hade heller inget tillstånd för att få bedriva spädbarnshem, men sade att hon hade lämnat in en ansökan om detta. Slutligen menade Isberg att det var olyckligt att det i samma hus fanns förlossningshem med patienter som kom och gick, inackorderade kvinnor i en ömtålig situation samt spädbarnshem med ensamma barn samtidigt som Carleheds familj med skolbarn bodde där. Isbergs slutsats var att »förlossningshemmet på grund av sin i flera hänseenden osociala verksamhet icke bör tillåtas fortsätta sin verksamhet».⁴²

Isbergs ord fick inte stå oemotsagda. Makarna Carlehed, liksom hemmets läkare Blomberg, uttalade sig i pressen om att Isbergs påpekanden var felaktiga och att han heller inte, i egenskap av kyrkoherde, hade kompetens att bedöma sådant som amning. I ett stort reportage i *Göteborgs-Posten*, hävdade Helena Carlehed att hon visst hade anmält förlossningshemmet till Medicinalstyrelsen samt flytten till hälsovårdsnämnden som varit där flera gånger och inspekterat. Hon sade att hon påtalat detta för Isberg eller »[...] åtminstone försökte jag, men det fanns ingen möjlighet för mig att få säga någonting. Kyrkoherde Isberg behöll ordet hela tiden, och hela

inspektionen varade blott omkring en halvtimme.«⁴³ Hon framhöll också att regelverket var krångligt och att hon därför trott att allt var i sin ordning bara hon hade skickat in anmälan, men egentligen behövdes alltså ett förhandstillstånd innan hon fick börja ta emot kunder. Barnen på det planerade spädbarnshemmet sade hon sig ha anmält till barnavårdsnämndens ordförande, som dessutom närvarade vid inspektionen tillsammans med Isberg. Hon menade också att det inte var något spädbarnshem ännu, hon hade alltför få barn i sin vård för att det skulle kunna betraktas som ett barnhem. Isbergs beskyllningar om att hon sysslat med skenskrivningar av mödrar förklarade hon så här:

På tvenne patienters begäran skrev jag till ett par hem, som anmält sig villiga att mottaga fosterbarn, huruvida barnets moder fick vistas hos sitt barn en tid samt om modern fick kyrkoskriva sig därstädes. Efter erhållet tillstånd härtill ha patienterna själva ordnat med prästsedels överflyttning.⁴⁴

Carlehed menade alltså att hon bara hade bistått med kontakter till fosterfamiljer som kunde ta emot mor och barn. Vi kan föreställa oss att för ogifta mödrar som ville dölja sin belägenhet var detta en möjlig väg för att slippa återvända till hemförsamlingen med ett barn, samtidigt som mödrarna också köpte sig lite tid för att ordna upp sina liv. Den bristande amningen på förlossningshemmet förklarade Carlehed med att en del mödrar snabbt behövde återvända i arbete:

Det säger sig självt, att det är bäst, när mödrarna amma sina barn, och jag har aldrig avrått någon från att amma barnet. Men de mödrar, som ej ammat, ha i allmänhet varit flickor, vilka för sin utkomst skull måst återtaga sina platser

eller skaffa sig sådana så fort som möjligt och ha alltså varit inställda på att lämna ifrån sig barnen omedelbart. Att då förorda amning har ej varit möjligt. Man måste ju taga förhållanden som de äro.⁴⁵

Det Carlehed beskrev här är det som historikern Ann-Sofie Ohlander har benämnt som samhällets osynliggörande av barn: att mödrar tvingades lösa en i grunden samhällelig konflikt mellan arbete och barnens behov av vård och tillsyn.⁴⁶ Då blev det amningen som fick offras och det var bland annat det Befolkningskommissionen ville råda bot på när de några år senare lämnade förslag om moderskapspenning. Men nu, i början av 1930-talet innan någon moderskapspenning fanns, menade Isberg att barnmorskor hade ett särskilt ansvar att fostra mödrarna till amning. I ett svar på Carleheds yttranden skrev Isberg att amningen var allt annat än enbart en medicinsk fråga – det var en social fråga:

Fru Carlehed är sålunda som barnmorska fullständigt främmande för utvecklingen på detta område under de sista 20 åren med dess starka inställning för och betoning av amningens ansvarsväckande, fostrande och överhuvudtaget sociala betydelse för mödrarna och därmed i socialt hänseende även för barnen ...⁴⁷

Helena Carlehed fick avslag på sin ansökan om att få öppna spädbarnshem efter ytterligare inspektioner av hälsovårdsnämnden och barnavårdsnämnden, men förlossningshemmet fortsatte sin verksamhet fram till 1938. Då anmodade Medicinalstyrelsen att det skulle stängas eftersom ingen längre ville åta sig att vara ansvarig läkare vid förlossningshemmet,⁴⁸ detta trots att några av Carleheds ivrigaste försvarare hade varit hemmets tidigare läkare, doktor Blomberg och provinsialläkare doktor Cederberg.

Maj-Brith minns sina föräldrars kamp för förlossningshemmet. Även om hon inte har något minne av Isbergs besök då hon bara var fem år gammal kommer hon ihåg hans namn, obehaget och stämningen när han hade varit där. »De var så ledsna mamma och pappa. De gjorde sitt bästa. Men han hittade väl något fel. Att de behövde lägga ner förlossningshemmet som de hade byggt upp.«⁴⁹

Makarna Carlehed försökte kämpa mot statens inspektion och lärer sig med Hvita Korset i denna kamp. Enligt en tidningsnotis som finns bevarad i en av Isbergs klippböcker lämnade herr Carlehed 1935 in en skrivelse till socialministern där han understödde Hvita Korsets krav på en allsidig undersökning av Isbergs verksamhet »ej blott med hänsyn till dess sociala resultat, utan fastmera till dess skadliga verkningar för den enskilde i en hittills lovlig verksamhet«. Herr Carlehed menade att han och hans hustru »blivit ruinerade genom kyrkoherde Isbergs ingripanden såsom social 'expert' ...«⁵⁰ Att statens arbete med att kontrollera, inspektera och reglera den kommersiella barnvården ledde till personliga förluster för entreprenörerna – både ekonomiska och känslomässiga – är uppenbart.

Julia Stéens och Hvita Korsets åtal mot Isberg slutade med att han blev frikänd.⁵¹ De andra entreprenörerna som hade hoppats på att Julia Stéen skulle vinna striden även för deras räkning måste ha blivit besvikna. Hvita Korset fortsatte sin verksamhet men utan förlossningsavdelning. Anstaltens sköterskeskola och barnhem blev dock utsatta för ny kritik. År 1943 gjorde Socialstyrelsen en inspektion, och den här gången var bland andra Göta Rosén med.

Vid inspektionen upptäckte besökarna att flera av barnhemsbarnen hade en smittsam hudsjukdom, och personalen kände varken till att den var smittsam eller visste hur den skulle behandlas. En två år gammal pojke skickades omedelbart till lasarett. På spädbarnsavdelningen påträffades flaskor med gift stående i föns-ternischer som sades vara möjliga för krypande barn att få fatt i.

Konsekvensen av inspektionen blev att Socialstyrelsen anmodade Länsstyrelsen i Kronobergs län att inte tillåta några barn att vistas där och barnhemmet stängdes.⁵² Det innebar att sköterskeeleverna inte längre hade några barn att praktisera på, och flera begärde att få utbildningsavgiften återbetald. Så småningom dömdes Hvita Korset att återbetala kursavgiften till flera elever.⁵³ År 1945 hade verksamheten upphört och byggnaderna på Hvita Korset blev flyktingboende.⁵⁴

BARNAVÅRDSMARKNADENS REGLERING UNDER 1940- OCH 1950-TALEN

Om Isberg varit en central aktör för inspektion och reglering av den privata förlossningshems- och spädbarnshemsvården, blev Göta Rosén den person som särskilt kom att förknippas med nedstängning och reglering av barnhems- och koloniverksamheter på 1940- och 1950-talen, dit även barnpensionaten kunde räknas. Som vi sett omfattades varken barnpensionat, sommarhem eller feriekolonier av den tillståndsplikt för barnhem som infördes 1931. I sin roll som byrådirektör på Socialstyrelsen påbörjade Göta Rosén sina inspektioner av kolonier och sommarhem i mitten av 1940-talet. Hennes arbete med att utreda och inspektera koloniverksamheter avslutades tio år senare och då hade många fått stänga. Anmärkningarna kunde gälla sådant som hygien och hälsa – att smutsen frodades och att många barn i trånga sovsalar innebar risk för epidemier – eller exempelvis personalens inkompetens och ointresse för barn. I en intervju har Göta Rosén berättat att de anställda kunde utgöras av vem som helst som accepterade en låg lön och att aga var vanligt.⁵⁵

Under den här perioden skärptes lagstiftningen för barnhem, inklusive barnpensionat, och kolonier. Socialvårdskommittén påbörjade 1941 en undersökning av alla barnhem i landet eftersom

den officiella statistiken lämnade mycket knapphändiga uppgifter om barnhemmen. När den statistiska undersökningen var färdig började Socialvårdskommittén utreda vilka förändringar som behövde göras i 1924 års lag om samhällets barnavård för att komma till rätta med sådant som man menade var problematiskt inom nuvarande organisation. Det gällde bland annat hur missförhållanden på barnhem skulle hanteras, hur en effektiv tillsyn skulle kunna ske, hur det allmänna skulle kunna skapa en organisatorisk plan för barnhemsvården med utrymme för både offentliga och enskilt drivna barnhem samt hur barnhemmens ekonomi – vilken hade visat vara ganska utsatt – skulle kunna förbättras.⁵⁶

År 1944 publicerade Socialvårdskommittén ett betänkande där de slog fast att också halvöppna anstalter, såsom barnpensionat, ferie- och sommarhem och kolonier vilka hittills inte varit inordnade under barnavårdslagens bestämmelser, skulle bli föremål för reglering och tillsyn. Kommittén konstaterade att »samhällets ansvar för det uppväxande släktet har blivit allt starkare, och kraven på en individualiserad behandling av barn och ungdom, som behöver vård i annan form än den föräldrahemmet eller ett fosterhem kan giva, ha i allt högre grad vunnit beaktande».⁵⁷ En förändrad syn på barn krävde alltså ett förändrat förhållningssätt till samhällets ansvar för barn. Barnen, oavsett om deras föräldrar var fattiga, ogifta eller välbärgade, var för viktiga för landet för att inte samhället skulle åta sig det. Återigen handlade det om en balansakt där stat och kommun skulle utöka sitt ansvar utan att skrämma bort de enskilda initiativ som burit upp barnavården så länge.

Enligt Socialvårdskommitténs egna undersökningar drevs hälften av barnhemmen 1940 av stiftelser och föreningar, en femtedel av kommuner och endast sex procent av enskilda personer.⁵⁸ Kommittén konstaterade att koncessionstvånget för enskilda barnhem 1931 hade löst en del av problemen med personer som drev barnhem i förvärvssyfte, och som för att få någon inkomst att leva på

drog ner på vårdens kvalitet. Det fanns dock fortfarande en risk att sådant kunde förekomma. Men att ta steget och förbjuda enskilda personer att bedriva kommersiell barnavård ville kommittén inte: »Det skulle emellertid enligt kommitténs mening vara en åtgärd av alltför ingripande natur att i anledning härav skrida till utfärdandet av förbud för enskilda personer att bedriva barnhemsverksamhet.«⁵⁹ Man menade att enskilda personer inte nödvändigtvis drevs av profithunger utan även av ideella intressen. Att förbjuda förvärvssyfte skulle heller inte vara praktiskt genomförbart; det skulle alltid gå att komma runt genom att säga att man förestod en förening eller sammanslutning.⁶⁰

Lösningen blev koncessionstvång för vissa verksamheter samt anmälningsplikt för andra. Koncession, alltså att det krävdes förhandstillstånd för att få starta en verksamhet, gällde barnhemmen precis som tidigare. Men i ändringarna av 1924 års barnavårdslag kom barnpensionaten att räknas som upptagningshem, det vill säga barnhem som erbjöd heldygnsvård under en begränsad tid.⁶¹ För att driva ett barnpensionat måste därför en kommersiell eller ideell aktör ansöka hos Socialstyrelsen om tillstånd. För att bevilja tillstånd skulle Socialstyrelsen bedöma sådant som hemmets ledning, dess personal och dess ekonomiska förutsättningar, liksom lokalens belägenhet, utrymme och inredning.⁶² Men för att bedriva koloni, feriehem och det som kallades anstalt för halvöppen barnavård – alltså daghem, barnträdgård med mera – infördes endast anmälningsplikt. Aktörer som drev sådana institutioner behövde inte ha tillstånd för att få öppna, men innan skulle de ha anmält sin existens till Socialstyrelsen och till sin kommunala barnavårdsnämnd. Anledningen till att inget förhandstillstånd krävdes var att man inte ville hämma det enskilda initiativet och de frivilliga krafterna.⁶³

Den här lagändringen som trädde i kraft 1946⁶⁴ verkar ha medfört att barnpensionatsinnehavarna behövde förhålla sig till om deras

verksamheter var att liknas vid barnhem för tillfällig dygnsvård, eller om de var feriehem, vilka definierades som »enskilda hem, som regelbundet under yrkesmässiga former mottaga barn för sommar- eller ferievistelse«. ⁶⁵ I det senare fallet skulle de lyda under samma regelverk som koloniverksamheten. Det kan ha inneburit att verksamheter som tidigare kallat sig för barnpensionat i stället registrerade sig som koloni om det inte bedrev året runt-öppen verksamhet. Ann-Charlotte Münger har visat att under 1960- och 1970-talen började kolonivistelser bli något för fler än bara de fattigaste och mest behövande barnen. Så småningom kom även medel- och överklassens barn att åka på koloni. ⁶⁶ Det är möjligt att det förändrade regelverket för barnpensionaten bidrog till denna utveckling genom att dessa institutioner för medel- och överklassens barn började registreras som kolonier.

I en tidningsartikel från 1950 om hur föräldrar kunde ordna för sina barn under sportlovet, uppmanades föräldrarna att ringa Socialstyrelsen för att fråga om det barnpensionat de planerade att skicka sina barn till var godkänt. Om barnpensionatet bara var öppet en begränsad del av året räknades det som koloni meddelade artikeln, men eftersom en koloni skulle vara anmäld till myndigheterna kunde man ringa till barnavårdsombudet i länet för att höra sig för om stället. ⁶⁷ På så sätt innebar reglering av barnpensionatens möjlighet till en slags konsumentupplysning. Det bör ha gynnat godkända och registrerade barnpensionat vars verksamheter fortsatte att frodas trots att det då och då förekom rapporter om missförhållanden och vanvård på kolonier och i några fall även på barnpensionat. Att tidningarna rapporterade om att Socialstyrelsen stängde barnpensionat som saknade tillstånd, där barn ådragit sig sjukdomar på grund av bristande hygien eller där det fanns allvarliga brister i brandskyddet, verkar inte betytt att utbud och efterfrågan på barnpensionat minskade. ⁶⁸ Trots, eller kanske snarare på grund av, en tilltagande statlig reglering infann sig barnpensio-

natens storhetstid under 1950-talet, som vi såg i kapitlet om »Privat långtidsbarnpassning«.

Staten reglerade inte bara barnavården utan åtog sig också ett större finansiellt ansvar från 1940-talet och framåt. Andra världskriget innebar att samhällets behov av kvinnors förvärvsarbete blev tydligt när de ersatte inkallade män i industrin. Först då blev det politiskt möjligt att föreslå att staten skulle sörja för barns heldagstillsyn på daghem och liknande institutioner. År 1944 infördes statsbidrag till daghem som både bedrev halvdags- och heldagsverksamhet. Statsbidraget var litet, men det ledde ändå till att antalet platser på daghemmen ökade.⁶⁹ Därmed skapades nya lösningar för föräldrar som tidigare anlitat barnpensionat för att modern skulle arbeta. Det tog dock flera decennier innan daghemsutbyggnaden var fullt genomförd, vilket kan förklara att barnpensionat under lång tid fortsatte att vara ett alternativ.

Från och med 1946 kunde även barnhem beviljas statsbidrag för uppförande och drift. Rent principiellt kunde kommersiella aktörer då söka statsbidrag. Men precis som vi sett med förlossningshemmen medförde beviljat statsbidrag vissa krav samt att man ingick i landstingens plan för barnhemsvården. Barnpensionaten behövde rätta sig efter den maxtaxa som statsmakterna bestämde. För att få 1,50 kronor per vård dygn i statsbidrag 1945 fick priset inte överstiga 2 kronor för vård av spädbarn, eller 1,50 kronor för andra barn. Den aktör som behövde ta ut högre priser per vård dygn beviljades inte statsbidrag.⁷⁰

VARFÖR FÖRSVANN BARNPENSIONATEN?

Det finns ingen entydig förklaring till varför barnpensionaten verkar ha blivit allt färre under 1960-talet för att sedan försvinna under 1970-talet. Till skillnad från de privata förlossnings- och spädbarnshemmen, där grava missförhållanden motiverade mer reglering och kontroll, tycks efterfrågan på barnpensionat ha stimulerats av ökad offentlig insyn i dessa verksamheter, åtminstone om vi beaktar det mediematerial som samlats in för den här studien. Det visar att barnpensionatsverksamheter var livaktiga under samma decennier som välfärdsstaten byggdes ut och den offentliga kontrollen ökade.

Men många barnpensionat och andra privata barnhem hade begränsad ekonomisk bärkraft, vilket Göta Rosén och Brita Hasselrot pekade på i inledningen till detta kapitel. Det var skälet till att barnpensionatens ekonomi började granskas inför koncessionsprövningar, vilket i sin tur kan ha varit en anledning till att barnpensionaten så småningom försvann. Det är möjligt att vissa barnpensionat kunde få del av de statsbidrag som utgick till den halvvöppna barnvården från och med 1944, om de erbjöd barn-tillsyn över dagen.⁷¹ Men de flesta barnpensionat erbjöd, som vi har sett, heldygnsinackordering, och då var inte det statsbidraget avsett för dem. När statsbidrag för barnhem infördes 1946 är det teoretiskt möjligt att vissa barnpensionat kunde få statsbidrag om de ingick i landstingens barnhemsplan.⁷² Samtidigt är det mindre troligt att landstingen gjorde bedömningen att just barnpensionat var den barnhemsform som man ville åta sig att prioritera.

I slutänden är det rimligt att anta att många barnpensionat, till skillnad från andra barnavårdande institutioner, inte stöttades med statliga bidrag. De fortsatte att vara privata institutioner, med den privata ägaren som ensam ekonomisk risktagare. Så länge som de välbärgade samhällsklasser som anlidade barnpensionat var villiga att betala ett högre pris kunde de kommersiella barnpensionaten

fortleva. Men i takt med att annan barnpassning på exempelvis kolonier och daghem övergick från att vara till för fattiga och behövande till att få en mer generell karaktär, kan konkurrensen från dem ha blivit mer kännbar.

Oavsett om statsbidrag utgick eller ej kom barnpensionaten att stå under barnavårdsmyndigheternas tillsyn. Det innebar att myndigheterna kunde göra inspektioner och ingripa om de ansåg att det förekom missförhållanden och då också stänga hemmen. Men det innebar också en minskad frihet, vilket gjorde att en del barnpensionat verkar ha stängt självmant. När Greta Werner, som drivit Lillgårdens barnpensionat i Vittsjö, 1950 stod i begrepp att sälja sin verksamhet, kommenterade hon i en tidningsintervju att myndigheterna krävde orimligt mycket. Det fanns regler för hur stort utrymme varje barn skulle ha och myndigheterna fordrade även ett fast inackorderingspris. Greta Werner var kritisk till nivåerna på inackorderingspriserna som myndigheterna hade bestämt. Kvalificerad personal gick heller inte att få tag på. Dessa organisatoriska och ekonomiska regleringar av barnpensionaten bidrog till att Greta Werner ville sälja sin verksamhet.⁷³

Vissa barnpensionat, som bar sig bra under 1950-talet, fick däremot större problem på 1960-talet. Ett sådant var Solberga barnpensionat i Älvsborgs län. Det drevs av en kvinna som också hette Werner – sjuksköterskan Hillevi Werner. Hon hade tidigare drivit ett barnpensionat med samma namn i Varnumskulle, men 1952 flyttade verksamheten till en villa i Västra Bodarne. Av tillståndshandlingarna framgår att Solberga barnpensionat hade 15 platser och inte ingick i landstingets barnhemsplan. Något statsbidrag utgick alltså inte till Hillevi Werners verksamhet, som helt fick bära sig på de avgifter föräldrarna betalade. Vid en inspektion 1964 noterades att beläggningen under de senaste åren hade varit låg. Inackorderingsavgiften, som 1952 hade varit 13 kronor per dygn och barn, hade behövt höjas till 25 kronor. Inspektisen noterade

att »Fröken Werner såg trött, sliten och jäktad ut. Hon skötte själv matlagningen och hade även hand om tillsynen över barnen nattetid.«⁷⁴ Verksamheten upphörde samma år.

Solberga barnpensionat stängde inte på grund av missförhållanden, utan hade fått goda vitsord i tidigare tillståndshandlingar. Hillevi Werners gedigna utbildning och goda ekonomi hade framhållits, samt att någon liknande barnpensionatsverksamhet inte fanns i länet.⁷⁵ En anledning till att barnpensionaten inte avfärdades av statsmakterna var att de möjliggjorde husmödrars semester, vilket hade blivit en politisk fråga på 1940-talet. År 1938 infördes två veckors allmän semester för alla löntagare. Men en grupp stod utanför: de hemarbetande husmödrarna som i stort sett aldrig hade ledigt. År 1946 infördes den så kallade husmoderssemestern som innebar att hemmafruar, särskild landsbygdens husmödrar, kunde få finansierad vistelse på ett semesterhem. Barnen kunde under tiden vistas på koloni eller barnpensionat.⁷⁶ Husmoderssemestern verkar ha varit en omfattande verksamhet på 1940- och 1950-talen – samtidigt som barnpensionaten var många – men satsningen avtog under 1960-talet och avskaffades helt 1979.⁷⁷ Då hade också barnpensionaten försvunnit.

Barnpensionatens betydelse som garant för hemmafruars möjlighet till semesterledighet tappade relevans i och med att fler kvinnor började förvärvsarbeta och de därmed fick »vanlig« semester, vilket inte nödvändigtvis innebar semester från hem och familj.⁷⁸ Vi ska komma ihåg att förutsättningarna för hem- och hushållsarbete förändrades radikalt under efterkrigstiden där mycket av det osynliga arbete som husmödrar och andra kvinnor utfört rationaliserades bort. Allt fler familjer kom att bo i bostäder med rinnande vatten, avlopp och elektricitet. Tvättmaskiner i gemensamma tvättstugor underlättade hemarbetet, liksom elspisen, kylskåpet, frysboxen, dammsugaren och sanitetsartiklar som blöjor och engångsbindor.⁷⁹ Semester från hemarbete blev en alltmer irrelevant

fråga för vissa, till exempel LO, som hävdade att samhället borde fokusera sina resurser på att underlätta arbetsbördan för förvärvsarbetande kvinnor med barn genom utbyggnad av daghemmen i stället för att ordna med semesterhem och barnpensionat åt hemarbetande kvinnor.⁸⁰

När semestern förlängdes till fyra veckor 1963 och slutligen till fem veckor 1978,⁸¹ kom barn och föräldrar dessutom att få mer samtidigt ledighet. Det bör rimligen ha minskat efterfrågan på barnpassning under sommaren. Men även förändrade semestervanor kan ha bidragit till att barnpensionaten försvann. Idén om att vuxna skulle semestra för sig och barn för sig kan ha försvagats när kärnfamiljen blev norm för inte enbart hur en familj skulle se ut utan också för hur livet skulle levas. Samtidigt betraktades kärnfamiljen som sårbar, för vem skulle ta hand om barnen om föräldrarna av någon anledning inte förmådde eller kunde? Satsningar på föräldrabildning och barnomsorg blev samhällets svar.⁸² Att den kommunala dagbarnvården inklusive fritidshem byggdes ut kraftigt under 1970- och 1980-talen reducerade rimligen också efterfrågan på barnpensionat, liksom en allt större samhällelig satsning på koloniverksamheter.⁸³ Frågan om var barn skulle vara under det långa sommarlovet hade fått allt fler svar. Barn kunde vara på »kollo«, vistas på fritidshem eller semestra med familjen.

Slutligen kan en förändrad inställning till att lämna barn för inackordering på institution under längre perioder utan något specifikt pedagogiskt syfte ha haft betydelse för att barnpensionaten försvann. Heldygnsbarnpassning under längre tidsperioder som innebar en separation av föräldrar och barn började ifrågasättas. I en artikel från 1961 hänvisades det till att »moderna barnläkare ifrågasätter t o m nyttan av att barn som lever i bra familjesituationer skall vara skilda från mamma och pappa så länge«.⁸⁴ Bowlbys teori om tidiga separationers negativa inverkan på små barn anammades visserligen sent i Sverige, men den kritik mot institu-

tionsvårdens nytta för barn som började bli alltmer frekvent under 1960-talet bidrog troligen till ett minskat intresse hos föräldrar att inackordera sina barn på barnpensionat.⁸⁵

AVSLUTNING

De privata och kommersiella förlossningshemmens och barnpensionatens utträde från barnavårdsmarknaden hade komplexa orsaker som bottnade både i att efterfrågan på tjänsterna minskade och att utförarnas villkor förändrades. En del av orsakerna till att kommersiella förlossningshem och barnpensionat försvann kan hänföras till ny lagstiftning och ett mer detaljerat regelverk som skapade helt andra kostnader för företagarna, men det är inte hela sanningen. Det handlade också om en förändrad syn på barn och nya normer för föräldraskap och familj. Välfärdsstaten spelade en betydande roll genom att artikulera nya familj- och föräldranormer och att med sociala reformer göra det möjligt för fler att leva enligt dem.⁸⁶